

Проф. П. П. ЄФИМЕНКО.
(Ленінград).

ПАМ'ЯТКИ МУСТЬЄРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СХОДІ ЄВРОПИ.

Кремінне знаряддя, що належить до найдавнішої доби існування людини й відоме під назвою ручного рубила (переклад французького терміну *coup de poing*), відкрито давно в багатьох місцях Західньої Європи та на південних і східних узбережжях Середземного моря. Можна вважати, що їх характер, доба й умови залягання тепер добре вивчено й точно встановлено. Людина здебільшого залишила їх по берегах водоймищ та в місцях, де були її тимчасові або постійні оселі. По цих місцях їхнього залягання їх супроводить типова для раннього плейстоцена тепла фауна з гіпопотамом, давнім слоном, носорожцем Мерка й махайродом на чолі.

Є вказівки, що ручні рубила вперше з'являються за тієї найдавнішої доби плейстоцена, коли в Європі ще не перевівся остаточно давній світ тварин, що стояв на границі третичної доби, як південний мамут (*Elephas meridionalis*), етрусський носорожець, кінь Стенана та інші види тварин, характерні для кінця пліоцена. Одна з найцікавіших знахідок цього роду є порівнюючи недавно відкрите місце в Торальбо, в Іспанії, де високо на схилі хребта С'єрра-Міністра, над гірським озером знайдено ціле кладовище слонів, носорожців, оленів, биків і поруч з їх останками грубе знаряддя з кварциту та суцільного вапняку. Ця славнозвісна знахідка, як і більш чи менш одночасні з нею останки гайдельберзької та пільтдавнської людини, свідчать про те, що вже на світанку плейстоцена групи людиноподібних істот блукали по континенту Європи, успішно провадячи боротьбу за існування з грізними тваринами тієї епохи.

Грубість і примітивність знаряддя шельської доби свідчать, що найдавніша людина, що тільки-но відділилася від свого предка, антропоїда, переходила тоді найпочатковіші ступені, набуваючи культурного досвіду. Це була істота подібна до мавпи, вкрита, напевно, густим шерстяним покривом, що захищав її від холоду, хоч можна гадати, що температура в ту епоху і не падала дуже низько. Володіла вона, напевно, тільки зачатковою мовою. Мова мусіла вироблятися помалу через необхідність погоджувати вчинки невеликих людських груп: од цієї погоджености залежала й сама можливість жити поміж ворогами, що серед них людина саме тоді була за малим не беззахисна. Г. де Мортільє гадає, що найбільше часу вона проводила

на деревах, бо там мала найпевніший захисток. Вживати вогонь за тієї епохи, напевно, ще не знали, бо й слідів огню, в вигляді огнищ або обпалених кісток, не трапляється по стаціях шельської епохи. Напевно, вона ще не була й справжнім мисливцем, а збирала собі плоди, коріння, а також кузок і слимаків і ловила дрібних тварин. Із усіх місцевин ранньо-плейстоценової доби на самій тільки стації Торальбо знайдено чимале скупчення тваринних останків; а в усіх інших ці кістки, порозсіювані в товщі намулів, трапляються тільки більш-менш випадково.

Ручне рубило, знаряддя з найдавнішого ступеня культурного людського життя, тримається в палеолітичних місцевостях Західної Європи надзвичайно довго. Тільки дуже помалу, в наслідок досвіду багатьох поколінь, поволі поліпшується техніка обробки, удосконалюється й ускладнюється форма. До часів північного льодовика в його максимальній стадії поширення, коли попередні умови теплого, підзворотникового клімату, що панували в ранню пору крижаної епохи, змінилися на суворі умови середньо-крижаної пори, ручне рубило вже значно змінюється. Ручне рубило в знахідках з останками мамута й сибірського носорожця вже мало скидається на грубе знаряддя з шельських стацій, що належать до епохи бегемота й давнього слона. Зберігаючи той самий основний тип мигдалини й обтісування з обох боків, вона зменшується в розмірах і починає дуже варіювати в обрисах. І не через випадкові причини, як у давніші часи, коли несталість форми знаряддя залежала від природної форми взятого кругляка кременю, що його ледві оброблювали кількома грубими відколами. Тонкість обробки дрібним стісуванням надає пізнішим рубилам правильність і красу, що їх бракувало шельському знаряддю. Вони стають то овальними, то продовгастими з витягнутим, ніби гинджалуватим вістряем, то трикутними або подібними до диску й т. ін., але, як і раніше, ручне рубило є поки-що єдине знаряддя цілком певної й сталої форми, що його виготувала людина. Цю фазу в історії кремінної індустрії європейського палеоліту виділяють за йменням відомої місцевості в Північній Франції назвою сент-ашельської або просто ашельської епохи.

Наприкінці ашельської епохи ручні рубила де-далі помітно меншають і виявляють деякі ознаки виродження. До цього спричинився новий спосіб, що стали вживати для їх виготовлення. Нерідко їх починають виготовляти з масивного кремінного відламку або з відколотого шматка кременя, а не з кругляка, як давніш. Знаряддя пізнього Ашеля тільки умовно можна називати ручними рубилами, тільки тому, що розвинулися в прямій лінії від первісного ручного рубила. Цілком ясно, що здебільшого використовували їх уже не для простого вдару. Це вже було знаряддя для різноманітного вжитку, того чи іншого залежно від форми, що йому надано. Навіщо призначувано різні види пізніх ашельських рубил, значною

мірою заховано від нас. Але сама різноманітність їх форми, то з лезом, що ріже або струже, то з вістря, витягнутим, як клинець і т. ін., свідчить, що ускладнився побут людський, що повстали нові потреби й нові бажання.

Вплив льодовика не міг одбутися непомітно для людського буття. Як став холоднішати клімат і зменшилися поживні ресурси, як плоди, їстівне коріння й т. ін., що їх без великої витрати праці здобувала людина в теплу, ранньо-льодовикову епоху, то людина, природня річ, починає більше потребувати й м'яса тваринного і їхніх шкур, щоб захищатися від холоду.

Коли настали нові умови середньо-льодовикової доби, то це відбивається й на характері залягання культурних останків в ашельську епоху. Залягають вони вже не тільки в давніх річкових намулах, а й у ґрунті льосових товщ (давнього льосу), що, очевидно, вперше починають утворюватися за другої половини ашельської епохи. Ашельське знаряддя, як і раніш, більше чи менше порозсіювано в товщі породи, великих скупчень слідів огнищ немає. Але наприкінці ашельської епохи, напевно, в зв'язку з суворістю клімату, що все збільшувалася, людина вперше заселяє печери та пристановища в скелях. Тут, у долішніх горизонтах їх покладів, ми вже бачимо справжні мисливські становиська, місця, що були за довгочасну оселю для людини, де вона залишила силу своїх виробів із кременю й безліч потрощених та попалених тваринних кісток, що були її здобиччю.

Епоху ашельську, разом з шельською епохою, себ-то всю ту добу, коли в користуванні передісторичної європейської людности затримувалося первісне знаряддя, ручне рубило, виготовлене за допомогою особливої техніки, обостороннім обтісуванням, — можна розглядати, як першу, найдавнішу стадію палеоліту. Отже, найдавніший палеоліт збігається часом із ранньо-льодовиковою епохою й почасти заходить у середньо-льодовикові часи.

Чи була людина ашельської епохи прямим нащадком шельський людиноподібних істот, таких, як Пільтдавнська чи Гайдельберзька людина, тепер вирішити важко, бо тимчасом ми не знайшли ані однієї її кістки. Можливо, що це й справді було так. Принаймні, неперервність еволюції ручного рубила, його повільне вдосконалення та ускладнення від раннього Шеля до кінця ашельської епохи ніби свідчить про те, що людність Європи значно не мінялася й тут, на місці, пристосовуючись до нових умов, виробляла основи нового побуту. А чи була людність Європи з самісінького початку цілком одніоцільна. Є деякі факти, що приневолюють сумніватися. Уже коли рівняти відомі останки Гайдельберзької та Пільтдавнської людини, то виявляються в них риси безперечної одміни. І в людській техніці на цих найдавніших ступенях культурного розвитку ми бачимо ніби два різних, напрямки її еволюції.

Один, головний, напрямок, що його носієм була більшість первісної європейської людности, йшов шляхом удосконалення ручного рубила; більшість відомих нам знахідок раннього палеоліту в Зах. Європі належить саме до цього типу.

Але є факти, які свідчать, що наприкінці шельської доби або на початку Ашеля, коли ще в середній Європі затримувалася тепла фавна ранньої льодовикової пори, деякі людські групи зовсім не знали ручного рубила й потроху вдосконалювали техніку відколотих пластин.

Таке місце в долині р. Соми, біля Монт'єр, описує Комон, де поміж горизонтами, що зберігають характерні рубила шельської (долішній горизонт) та ранньої ашельської (горішній горизонт) культури, залягає своєрідна індустрія, що складається виключно з кремінних пластин, то широких і більше чи менше трикутних, то продовгастих і дуже правильних, які, звичайно, трапляються в далеко пізніші часи. Цю індустрію супроводять останки гіпопотама, давнього слона й носорожця Мерка. Подібне ми бачимо в Тавбасі, поблизу Ваймара; де разом із фавною мішаного типу, що в ній ще стійко тримається давній слін, у дуже ранніх покладах р. Ільма, траплялися вогнища, що їх залишала давня палеолітична людина, з потрошеними й попаленими кістками тварин і з безліччю знаряддя—невеличких тонко відколотих кремінних скіпок. Ще дивовижніші знахідки в печерах Ментони (печери Грімальді), де в долішніх горизонтах, поруч із фавною шельської епохи, серед безлічи бегемотових кісток, залягають дуже невеличкі кремінні пластинки й навіть невеличкі закінчені знаряддячка, що їх виготовлено з пластинок із тонким підправленням по краю, с. т. за допомогою тієї техніки, яка за звичайних умов властива тільки епосі мустьєрській, що йде за ашельською, та пізнішим епохам палеоліту.

Ці, перелічені, й інші подібні знахідки роблять дуже правдоподібним те, що й на сході Європи, за межами Франції, де ручних рубил шельського віку досі зовсім не знаходили,—ранню стадію культури палеоліту могла також представляти переважно примітивна індустрія дуже грубих відколотих кремінних пластин і відламків. Такі відламки, порозкидувані в давніх намулах, легко могли вислизнути з-під уваги дослідників, як вислизали до недавнього часу так звані „супровідні“ знаряддя шельських місцевостей,—ті примітивні, більш-менш випадкові своїми формами відламки, хоч і чималенькі, які, як тепер установлено, скрізь трапляються в покладах, що містять у собі ручні рубила. У деяких місцевостях вони відомі ще з тієї епохи, коли шельські ручні рубила ще не з'явилися, а потім у більшій чи меншій кількості трапляються на стаціях шельської й ашельської пори. Цікаво, що вони відомі й по-за Європою в стаціях того самого ранньо-палеолітичного часу.

Цей, другий, шлях в еволюції кремінної індустрії, техніка розколювання кременя й використання відламків, а не обтісування

кремінного кругляка, цей шлях, таким чином, позначається вже на найраніших ступенях у розвитку палеолітичної культури, вдосконалюється протягом усього раннього палеолітичного часу, хоч і дуже помалу й не знаючи знаряддя певних, закінчених форм; нарешті, він у наступній історії палеолітичної техніки набуває особливого й виключного значіння.

На зміну ашельської культури в покладах Західної Європи з'являється нова культура, що зветься мустьєрська від імени відомої тогочасної печерної стації (Мустье) в Дордоні у Франції. У печерних стаціях Дордони, дуже багатих на пам'ятки палеолітичної культури, можна ясно простежити поклади горизонтів мустьєрського часу над ранішими огнищами, що містили в собі пізньо-ашельську кремінну індустрію. Мустьєрські шари дають нам індустрію особливого вигляду: вона позначає собою нове, значне досягнення в техніці обробки кременю.

В основі мустьєрських способів обробляти кремень лежить нуклевс (ядрище), с. т. шматок кременю попереду обтесаний і підготовлений для дальшої роботи, звичайно, дискуватий або плісковатий. Од нього, дужим ударом, одколювано більш чи менш велику, широку, часто трикутну пластину, з усіма характерними ознаками навмисного відколу: рівною спідньою, відбивною поверхнею, спинкою з слідами на ній попередніх обтісувань, ударною площинкою, відбивним горбочком і т. д. Таку пластину обробляли далі, тонко підправляючи дрібним сколюванням тільки по краю пластинки й завжди тільки в напрямку горішньої сторони або спинки. Такий спосіб виробляти знаряддя повторним підправлінням (ретушуванням) зовсім одрізняє техніку Мустье від раніших способів „обтісувати“ кремень. Дрібне ретушування (підправління) робили в епоху Мустье способом контр-удару: пластину краєм клали на ковадло з каменя або кістки й різким ударом по спинці пластинки відділяли від краю її тонку скалку. Контр-ударне ретушування, особливість мустьєрської техніки, не важко відрізнити від двох інших способів ретушувати — ударного й одтиснутого, воно має між ними ніби посереднє місце. Уламки кісток або суглобу, наприклад, кінської бабки, що були за ковадло, коли виробляли мустьєрське знаряддя, мають особливі зазначки в вигляді площинки або навіть плісковатої ямки, утворені через безліч повторних зарубок. На такі види знаряддя мустьєрська індустрія ще дуже не багата: убозтво й одноманітність струментів надає їй ще дуже примітивного характеру.

Мустьєрська індустрія знає, власне, тільки двоє знаряддів закінченої форми, — так званий мустьєрський гостряк і скребло. Мустьєрський гостряк — це більше чи менше трикутна пластина з вужчою основою, що відповідає точці відколу й тому масивнішою; один, а то й обидва краї її підправлено на трохи вигнуте лезо, що ріже, а кінець загострений. Мустьєрське скребло в типовій своїй формі це широка скалка з робочим лезом з одного краю, рідко з обох бо-

ків, відретушованим більше чи менше круглясто. Ці обидва типи струменту відповідають, власне, двом головним видам пластинок, що їх здобували, обробляючи плісковатий, більше чи менше дискуватий нуклевс мустьєрської індустрії. І гостряк, і скребло, напевно, й були спочатку ті прості кремінні скалки, що згодом набули собі—станівкішої й складнішої форми через ретушування.

У деяких стаціях, належних до ранньої пори мустьєрської епохи, кремінна індустрія зберегає деякі риси, що перейшли в спадщину від давніших часів. У них ще трапляється ручне рубило з його характерним обопільним обтісуванням, але розміри його де-далі вже зменшуються і воно помітно вироджується, втрачаючи й правильність обрису й тонкість обробки. Незабаром воно зовсім зникає в мустьєрських знахідках. Але вплив його по деяких стаціях мустьєрських часів помітно в тому, що гостряка мустьєрського типу виготовленого з кремінної пластинки, буває частково підправлено також з рівного, відбивного, боку.

До мустьєрської епохи надлучні річкові тераси утворилися ще не до краю, і мустьєрські стації трапляються инколи, як і місця давнього палеоліту, в давніх річкових намулах, у горішніх горизонтах цих замулів. Багато частіше мустьєрське знаряддя трапляється в покладах давнього льосу, що вкриває ці тераси, де поблизу річки людина становилася на своїх становиськах. Та найцікавіші й найрясніші знахідки—це є ті культурні поклади, так звані *foyers* печерних стацій, що в них мустьєрська людина жила дуже довго. Вони зберегли багато знаряддя й иншого кремінного матеріалу в усіх стадіях обробки. Сила тваринних кісток на цих стаціях порозколюваних, щоб добути мозок, а часто й пообпалюваних свідчить за те, що людина мустьєрської епохи був справжній мисливець, що жив з полювання на цих тварин, мамутів, носорожців, диких коней, оленів, биків, то-що. Якою зброєю, за допомогою яких хитромудрих підходок міг він перемагати таких дужих тварин, залишається для нас до деякої міри загадкою, бо те знаряддя, що він виробив з кременю, було, без сумніву, мало придатне для мисливства. Воно й не було зброєю: це були простіснінькі струменти, що скребли й різали так, як, наприклад, кам'яні ножі ескімосів, здатні на те тільки, щоб ними обробляти дерево, розрізувати м'ясо й вичиняти шкури.

Коли від раннього льодовикового часу, епохи шельської до нас дійшли дуже вбогі останки самої людини (Пільтдави і Гайдельберг), мустьєрські часи дають цілу низку таких знахідок, що особливо збагатилися за недавні роки. Першу, цілком певну, знахідку копальної людини мустьєрської епохи зроблено в печері, що лежить у долині Неандерталь, біля Дюсельдорфу, в Ренській Пруссії. Вона стосується, ще до року 1856, коли наука про передісторичне минуле людства робила тільки свої перші кроки. Останки людини, що їх знайдено в Неандерталі,—черепна коробка та декілька довгих кісток кінце-

вин — були дуже цікаві: цей череп мав характерне, мало не плоске склепіння, низький похилий лоб, величезні надбрівні дуги, що утворюють ніби козир над орбітами очей. Відомий німецький учений Р. Вірхов намагавсь пояснити ці незвичайні риси будови черепа в Неандертальської людини, як хоробливе патологічне з'явище, ознаку ідіотизму й виродження. Але дальші численні знахідки в Бельгії (Спі та Нолет), на Піренейському півострові (Гібралтар), у Хорватії (Крапіна), а надто ціла низка славнозвісних відкриттів у Франції, починаючи з р. 1908 й до найостанніших часів уключно (Мустьє, Шапель-о-Сен, Феррасі, Кіна й инш.) довели цілком наочно, що ці риси будови — то є постійні ознаки людини з середньо-льодовикової доби. Вік цих знахідок установлено здебільшого цілком точно; вони трапляються зовсім в давніх горизонтах печер і поруч із ними типова мустьєрська індустрія й останки тварин із цієї епохи.

Авторитетні дослідники не раз уже докладно вивчали й описували останки Неандертальської, як її називають за першою знахідкою, або первісної людини (*Homo primigenius*). Тим-то можна змалювати досить повну картину фізичних особливостей тогочасної людини. Це була істота на зріст нижча, ніж звичайно, з порівнюючи великою головою, поставленою трохи сутуло та схиленою донизу, з низьким плісковатим черепом і масивним, сильно випнутим обличчям, що його звіроподібність підкреслювано надочними виступами, з дуже широким носом у западині, з дуже масивними спідніми щелепами без підборіддя й з зубами, поставленими криво вперед. Будова хребта й нижніх кінцевин Неандертальської людини приневолює гадати, що постава її тіла була ще не цілком вертикальна, а ходила вона трохи зігнувшись, на підігнутих, широко розставлених ногах. Це, безперечно, була вже справжня людина, але людина такої примітивної, звіроподібної будови, що такої ми не знаємо в найнижчих сучасних людських расах.

М. Буль, що в низці праць прекрасно описав анатомічні риси Неандертальської людини, справедливо зазначає, що фізичні особливості цієї примітивної істоти цілком відповідають її дуже низькому культурному рівневі, простоті її кремінної індустрії та скрайній нескладності її побутового вжитку. Але, все-таки, в примітивній свідомості неандертальця, видно, вже зароджується ідея піклування про мерця. Дуже часто умови, в яких знайдено його кістяки, ніби свідчать за те, що заховано навмисне трупа в глибині його скельної оселі, під його огнищами, в навмисне викопаній або пристосованій для цього ямі. Такий навмисний похорон під культурним огнищем спостерегли і в нас у недавніх розкопках Г. А. Бонч-Осмоловського, в печерній стації мустьєрського віку в Криму.

Слідів од людських осель з епохи ашельської, а потім мустьєрської відкрито багато, найбільше в приатлантичному краю Західної Європи, на південь од границь максимального зльодовіння, а потім

по узбережжю Середземного моря, с. т. там, де ми знаємо оселі й ранішої, шельської епохи. Але в Європі вони поширені багато більше, ніж культура Шеля. Якщо шельські ручні рубила зовсім невідомі на схід од меж Франції, по цей бік Рену, то окремі, правда дуже нечисленні, знахідки ашельських рубил можна простежити в Німеччині (Ерінгсдорф, Гундісбург, Лінденталь), в Австрії (Гуденус), Угорщині (Мішкольц), нарешті, в Польщі. Ніде тут нема таких багатих місцевин ашельської культури, щоб їх можна було прирівняти до стацій у Франції або південній Англії. У цих знахідках поодинокі ручні рубила пізніх типів завжди трапляються разом із грубою індустрією мустьєрського характеру; отже ці знахідки належать швидше до переходового часу від Ашеля до Мустьє. Такі самі нечисленні й убогі, на схід за межами Франції, стації такого-ж роду, але без ручних рубил, як печерні стації Вільдкірхлі (Швайцарія), Крапіна Хорватія, або Шипка (Моравія), що їх скрізь супроводить характерна середньо-льодовикова фауна.

З усіх цих знахідок найбагатші й для нас найважливіші дві польські печерні стації, що їх недавно докладно описав Л. Козловський у своїй монографії, присвяченій палеолітичним місцям Польщі. Одну з цих стацій саме перед війною виявив В. Кузляр у печері Окенник, біля Скаржиці, в вершинах р. Варти. Друга, що її давно вже розкопав Осовський, у печері біля с. Пекарі на Вислі, тільки останніми часами здобула належну оцінку в працях польських учених. У культурному шарі цих печер, поруч з кістками мамута й інших тварин, почасти печерних хижаків (печерний ведмідь, печерна гієна), почасти представників типової лісової фауни (лось канадський і благородний олень, лисиця й инш.), знайдено кремінну індустрію, мало не однакову в обох печерах.

Ця індустрія має явно переходовий характер од стадії давнього до середнього палеоліту. Чимало в ній затримується ще невеличких рубил з обопільним обтісуванням, грубо зроблених; вони репрезентують підупалу, що вимирає, форму давнього рубила. Цікаво, що, виготовляючи їх, уживали мустьєрської техніки, себ-то виробляли їх із пластини, а не з кремінного круглячка і не тільки обтесані, ба ще ретушовані по краю. Инше знаряддя з цих печерних стацій — це досить типові невеликі мустьєрські гострячки та скребла з широких, часто трикутних пластин.

Вперше одзначили знахідку знаряддя ашельсько-мустьєрського типу на Україні ще давніш Мережковський і де-Бай. Мережковський підчас своїх палеоетнологічних екскурсій по Криму (1879—1880 рр.), в одній з печер, що він дослідив, біля с. Мазанки в околицях Симферополя на березі річки Бештирецької, натрапив на давню фауну, що складалася з мамута, дикого коня, якогось вида бика, благородного оленя, сайги й інших тварин, але він їх, на жаль, докладніше не описав. Разом з кістками тварин у покладах печери він знайшов декілька

кременів і між ними невеликого кремінного гострячка прекрасного мустьєрського типу. Цього гострячка видав потім Мортільє, і він фігурує в західньо-європейській археологічній літературі, як перша знахідка культури Мустьє в межах Європейської Росії. Печера, звідки він походить, як каже, мабуть, Мережковський, що возив свої матеріали до Парижу, в західній літературі зветься Вовчою печерою. За тими самими відомостями, в печері разом із гостряком знайдено ще й інше знаряддя — невеличке, тонко оброблене ручне рубило. Але, що точних відомостей про умови знахідки і фавни, і кременів у Бештирецькій печері не було, то річ цілком природня, що кримський Мустьє, так убого репрезентований, зівсіді бикликав у російських дослідників певний сумнів.

Другу вказівку ми завдячуємо де-Баєві, відомому французькому археологові й подорожньому, що багато працював над руською передісторією. Він знайшов (р. 1898) біля станиці Ільської на Кубані через викид із свердловини кісток мамута й інших тварин, що залягали таки глибоченько й почасти були зумисне порозколювані. Вкупі з ними трапилося трохи і пластин і грубооббитого знаряддя з кременя та кварциту; двоє з них, за описом, нагадують мустьєрські скребла. На жаль, і цю знахідку не освітлено докладніше та ще й можна було побоюватися, що вона загине для науки, бо як-раз там, де її знайдено, було пороблено свердловини, щоб добувати нафту.

Обидві ці вказівки, Мережковського й де-Бая, не перевірені й погано освітлені, не можна було вважати за достатні для того, щоб визнати, що культура середньо-льодовикової епохи існувала була на території кол. Європейської Росії.

Зовсім недавно, в середині липня р. 1924-го авторові цієї статті, екскурсуючи на пониззю Півн. Дінця, пощастило знайти безперечний довід на те, що в нас, на далекому сході Європи, існувала була культура мустьєрського часу. Знахідку зроблено в Донщині, на річці Деркулі, там, де вона вливається до Дінця. Невелика річка Деркул, один з його лівих допливів, перед тим, як увійти в широку облонь Дінця, тече добре виробленою долиною, що перетинає високе межиріччя.

Сучасне живе річище Деркула тримається ближче до правої сторони його долини й насупроти хутора Колесникова обгинає піскувате поле з горбами дюн, що являє собою останок давньої надлучної тераси. Трошки нижче за водою річка знову підходить до підніжжя високого межиріччя, що похило знижується до річки, й на її коліні енергійно підмиває цей схил, як-раз там, де він переходить у піскову надлучну терасу Дінця. У ґрунті природнього розрізу на береговій кручі метрів з десять заввишки, що його робить весняна вода, безперестанку підмиваючи берег, — є вихід доброї, чистої крейди. Цей вихід крейди єдиний на десять верстов навкруги, а тому до нього здалеку наїжджають селяни й козаки і добувають тут з берегової

кручі крейду для своїх господарських потреб, копаючи ями. На крейді залягає пісковий намул, і в ньому знайдено знаряддя, що їх залишила палеолітична людина. Самий розріз з геологічного погляду аж надто цікавий й дає спромогу звязати культурні останки з певною стадією в розвиткові долини Деркула.

У береговому розрізі видно, що безпосередньо за крейдою, вище за неї, залягає дуже нерівномірний шар темного мергеля, що містить у собі багато обтертої крейдної жорстви й шматків крем'ястої крейди, вимитих із спідніх крейджаних покладів, що замість них і утворивсь, очевидно, як продукт руйнації, — отой шар мергеля. Поверхня мергеля надзвичайно нерівна, місцями він сливе розмитий і в береговій кручі утворює високі шпилі поміж глибоких западин.

Пісковий намул, що вкриває мергель, виразно розпадається на два горизонти. Спідня його товща, що відклалася безпосередньо на поверхні мергеля, являє собою ясножовті, кварцеві піски, що лежать дуже нерівними шарами, як нерівна й сама поверхня мергеля. Вони заповнюють видолинкуваті западини в мергелі, причому спад шарів досягає тут місцями 45°. В напрямку шарів у піски вкраплено дрібний обтертий кремінний ріняк. Не важко бачити, що тут, на височині, більше-менше 6 метрів над сучасним рівнем річки ми маємо дно давнього річкового потоку, що глибоко виорав своє річище в мергелі й відклав пісковий намул, свідчучи цим за той час, коли Деркул був бурхливим повноводим потоком.

Товщу пісків стрімко наверхтованих на височині мало не 9 метрів над рівнем річки зрізує горизонтальний шар дрібних кремінних дуже обтертих круглячків, що вийшли, напевно, з нижчого розмитого намулу. Місцями ринь залягає дуже густо, хоч і в один шар, і її кількість говорить про те, яку велику товщу давнього намулу треба було розмити, щоб її одсіяти. Цей шар ріни залягає в основі горішнього горизонту пісків.

В обрізі берега горішній горизонт пісків зберігсь мало і завгрушки він пересічно не більший од одного метру. Його поверхня сильно зруйнована, позбавлена ґрунтового шару й являє собою видолинки поміж сипучими дюноподібними пісками. У горішній частині він червонуватий, сильно зцементований окисами заліза.

Культурні останки ми виявили в шарі ріняка, що ділить обидва горизонти пісків: нижче за водою ринь залягає густо, суцільним шаром, а вище її стає менше, вона трапляється й тут, як невеликі гнізда, по одному й по декілька; в тому-ж шарові починають траплятися великі розколоті шматки кварциту, кварцитові пластини й окремі знаряддя з кварциту та кременя. Багато шматків кварциту, вимитих повіддю й дощами, валяється попід береговою кручею. На жаль, цю стацію, видно, мало не до краю зруйновано переміщенням річки, але індустрія її, що ми зібрали р. 1924—1925, хоч і мало було знайденого знаряддя, — таки й дуже цікава.

Головний матеріал, що з нього користувалася людина, роблячи своє знаряддя, був кварцит, звичайна на лівобережній Україні, ясна, сірувата, дрібнозерниста, щільна порода, що нею й пізнішої пори кам'яного віку користувалася людина разом із кременем. Оброблений кремій у цій стації трапляється не так часто, мабуть через те, що навкруги немає виходів доброго кременю, а кремінна рінь, що її багато трапляється в давніх річкових намулах, надто дрібна й непридатна, щоб робити з неї велике знаряддя. Кварцит, у вигляді великих плит, очевидно, десь є поблизу стації. Принаймні, на місці стації він трапляється великими шматками, часто розколотими, але ніколи не обтертими, тимчасом як кремінна рінь завсіді вигладжена й виглянцювана силою води; очевиднож, його принесла сюди людина, як сировий матеріал індустрії.

Серед усякого роду відламків і скалок кварциту нам трапилося скількись характерних широких, масивних пластин. Але особливо цікава була знахідка чудового дискуватого нуклевса типово мустьєрської форми. Він являє собою сильно плісковатий конічний нуклевс діаметром 16,5 см., близько 5 см. заввишки, з гладенькою спідньою поверхнею, із стесаною широким обтісуванням горішньою поверхнею, трикутної форми, що звужується догори. Підчас розвідок р. 1925-го ми знайшли ще типове скребло (*racloir*), порівнюючи невеличке (50 мм. завдовжки та 45 мм. завширшки в основі пластини) з такого самого сірого кварциту та відламок широкої пластини з ретушшю по краю. Не менш цікаве й єдине знаряддя з темного кременю, прекрасний гостряк мустьєрського типу, на жаль з обламаним кінцем. Може, ширші, систематичніші розкопи виявлять нерушені частини стації й дадуть багатший матеріал, що на підставі його можна буде гадати про культуру й індустрію стації. Зокрема, може, знайдено буде останки тварин, що нам сливе не траплялися, окрім розколотої дудчастої кістки великої тварини, виходячи з її розмірів, мабуть, од якогось товстошкурного. Будь-що-будь, і того, що ми зібрали підчас короткої розвідки р. 1924 та невеликих розкопів року 1925, досить, щоб визначити добу стації, що належить до стадії типового, розвиненого Мустьє, і, таким чином, може бути одзначено, як перше на нашій території.

Загальну геологічну картину цієї знахідки уявляємо ми так. У спідніх покладах річки, що залягають на поверхні мергеля, вона сама порила, натурально, багаті останки тієї найдавнішої тераси, що її можна назвати горішньою або другою надлучною терасою Деркула. Поверхня цієї тераси, могутність її покладів, перше повинна була бути далеко вища за теперішній її рівень (9 метр.) над течією Деркула. Дуже правдоподібно, що поклади цієї тераси, а потім її наступний розмив, тісно зв'язані з тим, як наступав і танув льодовик в епоху його найбільшого розвитку. Тим більше, що границя максимального зльодовіння проходить тут дуже недалеко на північ, Дон-

ським межиріччям, біля вершин Деркула. Піски в горішній частині розрізу являють собою безперечні останки долішньої або першої надлучної тераси, що перекриває тут горішню, а сама утворилася в пізню льодовикову пору. Мустьєрська людина залишила свої знаряддя на розмитій і відслоненій давній терасі, поблизу води, в ту епоху, коли максимальне зльодовіння повинно було відходити на північ.

Новий і дуже цікавий матеріал дали розвідки останніх років у Криму. Побережжя й передгір'я південного Криму з його чудовими долинами, безліччю печер і силою кременя, природня річ, повинні були приваблювати палеолітичну людину, і тут скоріше, ніж у якій іншій місцевості, можна було гадати знайти культурні останки найдавніших епох. Правда, в німецьку літературу в зв'язку з подорожжю Р. Р. Шмідта р. 1913 до Криму, коли він провадив розкопи в печерах південного Криму, ввійшла думка, ніби Таврійський півострів протягом давнього четвертичного часу було відрізано від суходолу й тому його не заселяли ні тварини, ні люди. Але таке уявлення обґрунтовано не добре. Ще Мережковський, окрім Бештирецької печери, де він знайшов кремінні знаряддя ранніх типів разом з останками мамута, — зазначає ще й інші випадки, коли в Криму знаходжувалося мамутячі кістки.

Новий і переважний з цього погляду матеріал дають розкопи Г. А. Бонч-Осмоловського та Ф. А. Фіельструпа р. 1923-го в печері Кош-Коба за 25 в. на схід од Симферополя, в долині р. Зуї. У покладах цієї печери на глибині 50—150 с.с. під шаром з культурними останками пізнього часу, знайдено було пласт жовтого, льосуватого суглинку, що в ньому містилося безліч, здебільшого розколотих, тваринних кісток, за попереднім визначенням А. А. Бялиницького-Бірулі, мамута, носорожця, печерної гієни, благородного оленя (дуже великого), бізона, сайги, коня, дикого осла, степової лисиці-корсака, звичайної лисиці, зайця, сурка, а також, здається, печерного ведмеда. Ця багата фавна малює, отже, змішане царство тварин льодовикової пори, де є типові представники і лісу і степу, а це більше-менше відповідає теперішнім природнім умовам місцевості, де лежить печера Кош-Коба. Глибоке межигір'я стрімкими вапняковими схилами, що в ньому протікає р. Зуя, і тепер заросло дрібним лісом, а сама височінь являє досить похиле плато, вкрите травистою рослинністю, що помалу на півночі переходить у степ.

Окрім розколотих кісток, про те, що перебувала людина в печері Кош-Коба, свідчать ще й останки двох огнищ із шаром попелу та з обпаленою круг них землею. Але дивна річ, як і в Бештирецькій печері з такою самою льодовиковою фавною, взагалі цілком мустьєрського характеру, і тут знайдено дуже небагато кременів. Їх, безперечно, обробила рука людини, і являють вони собою невеликі пластини та скибки кременю, іноді вдруге підправлені знаряддячка,

але й вони взагалі мало типові й мають пізній характер—це вістря для проколу, пластинка з обтесаним краєм, пластинка з зубцями, відламок скребочка й инш. Така індустрія нерідко трапляється в печерах Криму й належить швидше до самого кінця льодовикової епохи. Важко пояснити, чом давню фавну змішано з культурними останками пізнішого, видно, походження. Але швидше до раннього часу, до епохи мамута, носорожця й печерних хижаків належать деякі кісткові вироби дуже примітивного характеру, що трапилися разом з тваринними кістками. Принаймні вироби такого самого характеру знайдено і в іншій печері, що її відкрив Бонч-Осмловський, де він знайшов безперечну індустрію своєрідного кримського середнього палеоліту.

Цю другу знахідку зробив р. 1924-го Бонч-Осмловський у печері Кіік-Коба, в тій самій долині лежить й Кош-Коба за яких-небудь 200 сажнів од неї. Кіік-Коба—це широко відкритий і неглибокий намет у вапняковій кручі долини з невеликою перед ним площиною. Нижче від печери круті схили долини, що їх утворили провалля, вкрито кущами й дрібним лісом. Завглибки намул, що вкриває дно печери, й терасоподібної площинки перед нею, дуже невеликий і не перевищує одного метра. Зверху, сантим. на 30 іде чорний з попелом пухкий шар, що звичайно трапляється в таких печерах і наметах Криму і він утворивсь через те, що тут ночували пастухи й подорожні і розкладали багаття, стояли вівці, то-що. Глибше, ще сантиметрів на 15, іде бурий глинястий шар, що також не має знахідок. А нижче залягає жовта глина, що, видно, є продукт розкладу вапняка і виповнює дно печери більш чи менш рівним шаром. У цій глині можна помітити два темних прошарки, горішній і долішній; долішній іде по самому дну печери, а між ними шар без знахідок. Ці шари то є останки огнищ палеолітичної людини, в цих багато дрібної, покришеної й обпаленої кістки. У горішньому культурному горизонті траплялося багато чималеньких кісток тварин, що належать, за попереднім визначенням, носорожцеві, мамутові, коневі, первісному бикові, благородному оленеві й инш., с. т. фавна дуже близька до фавни сусідньої Кош-Коби. У долішньому горизонті великі кістки не трапляються, і поміж дрібно потрошених уламків трапилося дуже небагато кісток, що їх можна визначити. Як горішне, так і долішне огнища дали дуже багато кременя.

У горішньому шарі й кремень був трохи инший, як у долішньому. Тут він сірий, досить ясний з рудуватим відтінком і тільки дуже рідко він буває темнуватий. З цього кременя робили знаряддячка за всіди невеличкі, але чудово виявлених дуже станівких і певних форм. За найхарактернішу форму цієї цікавої індустрії можна вважати знаряддячко завбільшки всього від 3—3½ до 6 сантиметрів, більш-менш трикутної форми, вузьке й загострене на кінці, що його однакове можна вважати і за своєрідну пізнішу форму ашельського

ручного рубила і за давній тип мустьєрського гострячка. Їх робили з шматка кременя або кремінної скалки й хоч вони дуже невеликі, проте бувають досить масивні, причому спинка знаряддя завжди висока, на два схили, для чого його енергійно підтісували, а потім підправляли з одного, а частіше з обох країв, а спідня поверхня плісковата, більш-менш стесана плоскими скалками, але без ретуші по краю. Одні з цих знаряддячок вузькі й довгі, інші ширші, але більш-менш стійко затримують трикутну форму, в основі масивніші й мають, звичайно, притупленість, як п'яточку, що нагадує п'ятку давніх ашельських рубил.

Часто також трапляються зовсім такі самі своїм загальним виглядом струменти, але в них черевце вже зовсім гладеньке, не обтесане.

Як особливий тип, визначаються знаряддячка всього від 2-х з чимсь до 6 сантиметрів, що являють такі самі трикутні відламки кременю, але пласкі, тонкі, хоч і досить широкі з дрібною ретушшю по краю, вони вже дуже близькі до справжніх мустьєрських гострячків, але дуже простих.

Окрім описаних видів знарядь трапляються так само нерідко пластинки з ретушшю по краю, що нагадують скребла, хоч і міньютюрних розмірів. Решта знарядь — то або варіанти описаних форм, або трапляються поодинокі, видима річ, випадкові. Для загальної картини індустрії не пошкодить одзначити, що пластинки і покидьки, і ті, з яких виготовляли знаряддя, не мають певних і правильних форм і цілком ясно, що їх, хоч тут і не знайдено нуклевсів, відколювали од неправильних і неготовлених наперед плиток кременю. Можна думати, що тільки невеликі завбільшки зростки природнього кременю, що трапляються в околицях печери, спричинилися до таких аж надто малих розмірів знарядь.

Загальний вигляд індустрії горішнього горизонту печери Кіік-Коба дуже нагадує ту кремінну індустрію, що її виявлено в вищезгаданих польських печерних стаціях — Окенник і Пекарі. Основна риса цієї індустрії — це її переходовий характер: у ній стійко сполучаються, з одного боку, пізніші рубила, що прийняли особливості мустьєрського гостряка (форму й ретуш), з другого, вже більш-менш типові мустьєрські знаряддя — гостряки й скребла. Разом із польським ученим Л. Козловським, що застосовує стації Окенник і Пекарі до кінця ашельського часу, ми схиляємось односити горішній горизонт Кіік-Коба до епохи, що, вважаючи на типологію форм знаряддя, є посередня поміж Ашелєм і Мустьє, і за це досить виразно свідчить усенька картина індустрії. Але було-б передчасно й недоцільно давати для кримської знахідки, як і для польських, точну синхронізацію з тією чи іншою західньо-європейською, краще специфічно-французькою групою знахідок пізнього ашельського часу, як тип Ла-Мікок, або Кохб-Капель, як того хоче Л. Козловський. Тим більше, що ці

стації, Кіік-Коба, Окенник і Пекарі, як і нещодавно відкрита стація в Ільській, належать, без сумніву, до особливої палеолітичної культури Східньої Європи, що її прямих аналогій на Заході ми не маємо. Присутність тут ручного рубила ні трохи не говорить проти того, що ця культура що-до свого часу належатиме вже до середнього палеоліту в його ранішій фазі. Пізнішу фазу тієї самої мустьєрської культури ми маємо в стації на Деркулі. Не слід забувати, що далі на Схід у Сибіру ті самі форми, і ручне рубило, і мустьєрські гостряки, і скребло, доживають, як свідчать стації Красноярського й Мінусинського районів, до дуже пізньої пори палеоліту. Заслугує, щоб його зазначити, і той цікавий факт, що ці стації помітно відрізняються з-поміж інших відомих нам місцевостей у Середній і Східній Європі тієї самої пори палеоліту стійкістю й певністю форм знарядь і порівнюючи багатством знахідок.

Ні за мустьєрської, ні тим більше за ашельської культури в Західній Європі ще зовсім не оброблювано кістку. Тим більш цікаво, що серед розколотих кісток горішнього горизонту Г. А. Бонч-Осмоловський знайшов один невеликий загострений уламок з маленькою круглою дірочкою, що її, без сумніву, навмисне в ньому провірчено. Це примушує нас пригадати, що й у сусідній печері Кош-Коба знайдено за рік перед тим два таких самих уламки чи пластинки з дудчастої кістки з правильними невеликими дірочками. Сам Г. А. Бонч-Осмоловський ладен їх уважати за примітивну кісткову індустрію й сюди відносить і низку невеликих пласких уламків дудчастої кістки з слідами, що їх краї неначе зумисне розгладжувано й обточувано.

Зовсім інший, на диво примітивний характер має індустрія долішнього культурного горизонту в печері Кіік-Коба. Вона вже й виглядом кременя значно відрізняється від горішніх огнищ. Матеріал тут був темніший, сірувато-чорний, а кремій ясних відтінків траплявся дуже рідко. Кремінну індустрію цього горизонту представлено в знахідках Бонч-Осмоловського силою дрібних кремінних уламків надзвичайно випадкових і неправильних форм. Поміж ними, власне, можна виділити тільки один, досить виразний, хоч і дуже примітивно зроблений, струмент—це грубе ручне рубильце зовсім міньютюрне на розмір. Знайдено його декілька десятків примірників. Рубильце не більше, як 4, 4½ сантиметри завдовжки, має звичайні овальні обриси й обтесано різкими грубими сколами і з черевця і з спинки. До того-ж краї його в профіль неправильні й хвилясті, як у ручних рубил за ранньої пори їх існування.

Окрім маси розколотого, „аморфного“ кременю, разом із міньютюрним мигдалюватим струментом, трапляються невеликі, зовсім неправильні відламки кременя, то масивні, то пласкі, взагалі цілком випадкові і на вигляд; але вони бувають загострені на кінці, з вістрям вигнутим, напевно, щоб воно різало, або що комбінується

з виїмкою по краю пластини. Значіння й призначення цих знаряддячок залишається неясним, тим більш, що й ретуш, що через неї їм надано певної форми,—надзвичайно примітивна, вона ніби обломлює край пластини.

Наших відомостей не досить, щоб визначити, якого віку індустрія з долішнього горизонту печери. Найправдивіше буде сказати, що вона належить до якоїсь стадії ашельської епохи й стосується до відсталої народности в Східній Європі. У цьому досить є правди, тим більше, що й ціла низка знахідок у долішніх горизонтах печер по сусідніх країнах Європи дає таку саму примітивну, без сталих форм знаряддя, культуру (Крапіна в Хорватії, долішній горизонт печери Гуденус в Австрії й инш.).

Не менше варта на увагу є знахідка в цій печері людських кісток. На жаль, вони збереглися тільки частково. На самому дні печери, поміж покладами культурної верстви, знайдено кістяк однолітньої дитини, але без черепа. Цікавіша друга знахідка. Приблизно по середині печери, на дні її помічено западину, розміром близько 170 на 50 сантиметрів і 30—40 сантиметрів завглибшки. У східньому кінці ця западина була порожня, бо сюди заходив шар огнища, що, видно, зруйнував могилу, але в західньому кінці збереглися кістки гомілки й ступні дорослої людини. Хоч кісток збереглося небагато, але їх вивчення дозволяє запевняти, що вони багато відрізняються своїми анатомічними особливостями від відповідних кінцевинних кісток сучасної людини. Коротка й широка ступня, масивність кісток, пропорції острагала й п'яtkової кістки й інші характерні риси палеолітичної людини Кіік-Коби, як гадає Г. А. Бонч-Осмоловський, найбільше нагадує останки людини Шапель-о-Сен, Ла-Кіна й інших представників первісної Неандертальської раси.

Студії над пам'ятками середньої палеолітичної пори в Східній Європі ще допіру починаються. Що можуть дати систематичні розвідки, про це свідчить відкриття за небагато років мустьєрського місця на Деркулі й печерної стації Кіік-Коби: до них торік улітку приєднано нову найцікавішу знахідку в станиці Ільській, де С. Замятніну пощастило виявити багату місцевість середньо-палеолітичного часу з кремінною індустрією, близькою до горішнього горизонту Кіік-Коба, що її супроводить копальна фавна.
